

Eligiusz Podolan

TENDENCJE DO LIKWIDACJI ROZDROBNIENIA DZIELNICOWEGO W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ I WSCHODNIEJ W XIII-XIV WIEKU NA PRZYKŁADZIE KSIĘSTW ŚLĄSKICH I WŁODZIMIERSKO-SUZDAŁSKICH

W współczesnej historiografii polskiej można zaobserwować nową tendencję w ujęciu dziejów kraju, przeciwstawną funkcjonującej dotychczas marksistowskiej teorii rozwoju społecznego. Podkreślając odmienną historię poszczególnych części Europy, badacze polscy, m.in. Karol Modzelewski, Jerzy Kłoczowski, Piotr Wandycz¹ twierdzą, że nie należy przyznawać nadmiernego znaczenia związkom wasalno-beneficjalnym, jednak obecność bądź brak systemu feudalnego stanowiły wielce znaczący objaw podziału Europy średniowiecznej².

Według Leonarda Górnickiego „każdy podział historii ustroju na okresy powinien uwzględnić dwa elementy: aspekt ustrojowo-prawny (statyka) oraz aspekt historyczno-polityczny (dynamika)”³. Częścią składową ustroju feudalnego było rozdrobnienie państwa stanowiące wspólny element występujący na obszarze ziem polskich i ruskich. Dla wykazania tej kwestii przeanalizujemy stosunki feudalne zachodzące na tych ziemiach na przełomie XIII-XIV wieku, ze szczególnym uwzględnieniem wzajemnych zależności rządzących.

Stosunki feudalne panujące na obszarze państw Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej na przełomie XIII-XIV wieku nie osiągnęły tak szerokiego stadium rozwoju, jak na Zachodzie. Przyjęły się one oczywiście na obszarze Polski i Rusi, jednak w ograniczonym stopniu, a przede wszystkim nie były recypowane jako całość. Więzy feudalnych rozwiniętych w formie takiej, z jaką mieliśmy do czynienia m.in. we Francji, na ziemiach polskich nie można rozpatrywać.

Rozbicie terytorium państwowego w Polsce na odrębne dzielnice, a na Rusi na księstwa udzielne, było powiązane z polityką panujących dynastii. Dążenia

¹ Zob. np.: J. K ł o c z o w s k i, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998; P. W a n d y c z, *Cena wolności. Historia Europy Środkowo-Wschodniej od średniowiecza do współczesności*, Kraków 1995.

² K. M o d z e l e w s k i, *Europa rzymska, Europa feudalna, Europa barbarzyńska*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1998, nr 58, s. 35.

³ L. G ó r n i c k i, *Zagadnienie periodyzacji historii ustroju Polski w polskich naukach historyczno-prawnych od końca XIX wieku do współczesności*, „Czasy Nowożytne” 2001, nr 11 (12), s. 39.

skierowane ku politycznemu zjednoczeniu kraju pod przewodnictwem książąt śląskich, jak również książąt włodzimiersko-suzdalskich, w zasadzie nie różniły się od inicjatyw podejmowanych przez innych władców europejskich. Zainteresowania ich były początkowo skupione na wzmocnieniu swych rządów, a następnie na zyskaniu jak największej liczby nabytków terytorialnych. W wyniku „wydzielania dzielnic wszystkim synom panującego” pogłębiło się rozdrobnienie dzielnicowe zmierzające do całkowitej decentralizacji władzy monarszej⁴. Przyczyniło się to do wzrostu znaczenia książąt dzielnicowych wywodzących się przeważnie z jednej dynastii, ale pozycja ich jest niekiedy porównywalna z sytuacją wasali. Dążeniem do utrzymania jedności państwa i rządów w ręku jednego z książąt było powołanie władcy zwierzchniego – princepsa, mającego uprawnienia o charakterze ogólnopaństwowym. Przy wyborze księcia zwierzchniego zostaje zachowana zasada senioratu, czyli każdorazowo najstarszy z rodu książąt dzielnicowych miał prawo sprawować władzę w kraju, przy czym przy zachowaniu własnej dzielnicy otrzymywał on dodatkowy atrybut władzy – dzielnicę pryncypacką.

Proces rozbitcia dzielnicowego w Polsce piastowskiej został zapoczątkowany przyjęciem przez książąt statutu Bolesława Krzywoustego z 1138 roku, który to ustanowił podział państwa między synów księcia z równoczesnym wyznaczeniem najstarszego z nich na władcę zwierzchniego. Podstawę jego władzy jako princepsa stanowiła stołeczna dzielnica z pertynencjami. Ustanowiony porządek miał zapewnić całkowitą stabilizację w państwie. Pomimo sporów pomiędzy spadkobiercami zasadę zwierzchności pryncypackiej udało się utrzymać przez stosunkowo długi czas, chociaż nie omijały tej struktury pewne przemiany. Co ciekawe, Grzegorz Górski sądzi, że książę Bolesław Krzywousty dzielił wprawdzie państwo piastowskie, ale nie w sposób ostateczny, gdyż było to jedynie „powierzenie” osobie z rodziny panującego jakiegoś obszaru w zarząd, przy czym obszar ten nie stanowił ich „własności”⁵. Dowodzi on, że argumentem przemawiającym przeciwko podziałowi jest brak precyzyjnie wytyczonych granic owych „dzielnic”, co świadczy, iż „państwo nie uległo zatem podziałowi na dzielnice, natomiast wprowadzony został nowy system zarządzania nim. Żadnych związków z rozdrobnieniem feudalnym tu nie ma!”⁶.

W wieku XIII poszczególne ziemie polskie przeistoczyły się właściwie w samodzielne państewka dzielnicowe, które nabrały w powszechnym przekonaniu ówczesnych ludzi charakteru ojcowizn lokalnych linii dynastii piastowskiej. W związku z tym kontakty międzyczelnicowe były odzwierciedleniem stosunków

⁴ J. Bardach, B. Leśnodarski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa*, Warszawa 1976, s. 64.

⁵ G. Górski, *Wokół problemów periodyzacji historii ustroju Polski. Uwagi dyskusyjne*, „Czasz Nowożytny” 2002, nr 12 (13), s. 27.

⁶ *Ibidem*, s. 28.

zachodzących między Piastowiczami. Wraz ze stopniowym upadkiem znaczenia i prestiżu władcy zwierzchniego w XIV wieku książęta dzielnicowi, przy współudziale rady książęcej, przejmowali na swych ziemiach rządy ustawodawcze i wykonawcze.

Zasada dziedziczenia ojcowizny i ciągle pogłębiające się rozbięcie dzielnicowe w XII-XIII wieku uwidoczniły swój destruktywny wpływ na kraj. Zasada dziedziczenia rodowego powoduje przeważnie rozpad księstwa zmarłego władcy w wypadku braku męskiego potomka z jednoczesnym wnoszeniem pretensji przez większą liczbę pretendentów do spadku⁷. Wraz z wygaśnięciem rodu lokalnych książąt władzę w ich państwie często obejmuje najsilniejszy ościenny ośrodek, odwołując się do tytułu sukcesji lub rządów opiekuńczych.

Jedyną możliwością poprawienia sytuacji jest przywrócenie rządów jednego władcy w państwie. W zjednoczeniu ziem polskich na przełomie XIII-XIV wieku zasadniczą rolę wciąż jeszcze odgrywała wspomniana zasada dziedziczenia rodowego. Zasada pryncypacka w pierwotnej postaci nie przetrwała do XIV wieku, lecz nadal funkcjonowała jej główna idea, jaką było zwierzchnictwo princepsa nad innymi książętami. W okresie wczesnego rozbięcia dzielnicowego o godność księcia zwierzchniego i władanie Krakowem walczyli m.in. książęta: Władysław Laskonogi (między 1161 a 1166-1231), Mieszko Piłtonogi (1130-1211), Henryk Brodaty (1163-1238) oraz Konrad Mazowiecki (1187 lub 1188-1247). Utrzymanie się na tronie krakowskim dawało władcy możliwość narzucenia zwierzchnictwa innym księstwom. Kraków – jako stolica wczesnopiastowskiego państwa – stanowiła symbol silnego i scentralizowanego kraju.

Pomimo istniejącego rzeczywistego podziału Polski na księstwa dzielnicowe w społeczeństwie żywa była idea jedności państwa polskiego, oparta na wspólnym języku, tradycji historycznej, obyczajowej, umocniona związkami i zapisami dynastycznymi oraz wspólną metropolią Kościoła katolickiego. Istotne jest również, że mimo silnego wpływu krajów ościennych na politykę wewnętrzną Polski cały kraj był jednak rządzony przez Piastowiczów.

Trzy najsilniejsze dzielnice pretendujące do roli głównego ośrodka w rozdrobnionej Polsce, jakimi były Śląsk, Małopolska i Wielkopolska, uległy również postępującemu rozbięciu wraz z pojawieniem się nowego pokolenia spadkobierców.

Na Śląsku próbę zjednoczenia państwa polskiego podjął na początku XIII wieku książę śląski Henryk I Brodaty⁸. Do roku 1238 ten piastowski książę skupił pod swym panowaniem lub sprawował zwierzchnictwo nad znaczną częścią ziem polskich, stając się najpotężniejszym władcą rozdrobnionej Polski. Władął całym Śląskiem, Ziemią Lubuską oraz większą częścią Wielkopolski. Jako prawny

⁷ O. Balzer, *Królestwo Polskie*, t. 1, Lwów 1919, s. 161.

⁸ Zob. B. Ziენტara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1997.

opiekun małoletnich książąt Mieszka i Władysława rządził księstwami opolskimi, będąc zaś elektem małopolskiego rycerstwa, władał ziemią krakowską i sandomierską, sprawując i tu opiekę nad młodocianym księciem Bolesławem Wstydlwym. Prawdopodobnie podjął on próbę uzyskania dla swego syna korony królewskiej. Po tragicznej śmierci syna – księcia Henryka II Pobożnego w bitwie stoczonej pod Legnicą z Tatarami – wszystkie plany zmierzające do utrwalenia jednolitej i silnej władzy zostały zaprzepaszczone. Ponownie górę wzięły tendencje decentralistyczne, przy czym dzielnic państwa, do tej pory bogata i wyróżniająca się ogromnym potencjałem, uległa rozpadowi. Około 1281 roku nastąpił ostateczny podział na mniejsze księstwa dzielnicowe, tj. wrocławskie, legnickie, jaworskie, głogowskie, żagańskie, szprotawskie, opolskie, cieszyńskie, raciborskie i bytomskie. Dodatkowym ciosem dla idei zjednoczonego państwa polskiego i polskości na tym obszarze – po nieudanej próbie podjętej przez Henryka IV Probusa i Henryka III głogowskiego – stał się od schyłku XIII wieku stopniowy proces uznawania się przez wszystkich książąt śląskich lennikami królów czeskich.

Pod koniec XIII wieku książę wrocławski Henryk IV Probus, będąc u szczytu swej potęgi, podjął się zrealizowania największego marzenia Piastowiczów – podporządkowania wszystkich ziem polskich i przywrócenia korony królewskiej. Henryk IV wrocławski od śmierci swego ojca znajdował się pod opieką najpierw stryja, księcia Władysława, biskupa salzburskiego (aż do jego śmierci w 1270 roku), a następnie wuja ciotecznego, króla czeskiego Przemysła II Ottokara. Umowa zawarta między Henrykiem IV a Ottokarem zawierała klauzulę rozstrzygającą kwestię spadkową między nimi. Księstwo wrocławskie miało przypaść Ottokarowi, jeśli Henryk IV umrze, nie pozostawiając potomka w linii męskiej, gdyby zaś książę wrocławski przeżył swego wuja, mógłby otrzymać czeskie hrabstwo kłodzkie⁹. W stosunkach między władcami na uwagę zasługuje sprawowanie przez Ottokara dwóch funkcji: zwierzchności senioralnej nad księciem wrocławskim, jak również rządów opiekuńczych¹⁰. Być może było to częścią planu stopniowego podporządkowania Pradze całego piastowskiego Śląska¹¹. Na podstawie kolejnego dokumentu, wydanego w październiku 1273 roku, stosunki między nimi ulegają pewnej korekcie: Henryk IV winien już tylko w kwestiach ogólnopaństwowych kierować się radą Ottokara, natomiast zniesiona zostaje opieka. Nie zmienia to jednak faktu, że pozostaje on nadal pod wpływem czeskim. Po bitwie pod Suchymi

⁹ G. von Grawert-May, *Pozycja Śląska w państwie piastowskim i jego stosunek do Rzeszy w aspekcie państwowo-prawnym*, [w:] *Śląsk i Pomorze w historii stosunków polsko-niemieckich w Średniowieczu*, red. M. Biskup, Poznań 1987, s. 47.

¹⁰ W. Sobociński, *Historia rządów opiekuńczych w Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1949, t. 2, s. 266.

¹¹ Zob. B. Włodarski, *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250-1306)*, Lwów 1931.

Krutami w 1278 roku Henryk IV Probus nawiązał kontakty z królem Niemiec, Rudolfem z Habsburga, skłaniając się do złożenia w marcu 1280 roku w Wiedniu hołdu władcy Niemiec. Być może został on skuszony możliwością uzyskania królewskiej korony z jego rąk – w taki oto sposób część Śląska popadła w krótkotrwałą zależność lenną od Rzeszy.

Ówczesni panujący dopuszczali się różnych metod, aby narzucić swą zwierzchność, uzależnić od siebie bądź uzyskać nabytki terytorialne od innych Piastowiczów. W 1277 roku Henryk IV został uwięziony przez księcia legnickiego Bolesława Rogatkę we Wleniu. Przemysł II Ottokar nie był w stanie pomóc swemu podopiecznemu, gdyż był zajęty konfliktem z Rudolfem. Przyczyną porwania Henryka IV był podział spadku po Henryku III Białym, ojcu Probusa. Za księciem wrocławskim, pod wpływem apelu wystosowanego przez króla czeskiego, ujęli się, prócz samych wrocławian, również młody książę Przemysł II oraz książęta głogowscy. Przemysł II Ottokar formalnie objął rządy w dzielnicy wrocławskiej na czas niewoli Henryka, zastawiając ziemie swego lennika¹². Niezależni i suwerenni książęta piastowscy (m.in. książęta głogowscy) uczestniczący w wyprawie zbrojnej przeciwko Bolesławowi Rogatce mieli otrzymać odszkodowanie od króla czeskiego z dóbr jego wasala¹³. Odsiecz ostatecznie zakończyła się przegraną bitwą koalicji pod Stolcem – 24 kwietnia 1277 roku – ale za pośrednictwem Przemysła II Ottokara został zawarty pokój łagodzący powyższy spór. W zamian za odstąpienie szóstej części swych włości z kilkoma miastami (Strzegomiem, Środą, Gryfem Śląskim) Henryk IV odzyskał wolność razem z Przemysłem II, który dostał się do niewoli podczas bitwy.

Po śmierci króla czeskiego Henryk wrocławski postanowił objąć opieką małoletniego syna Ottokara, Waclawa II. W wyniku porozumienia zawartego z Rudolfem z Habsburga odstąpił od swego zamiaru, w ramach odszkodowania otrzymując ziemię kłodzką.

Synowie zmarłego księcia Konrada I głogowskiego przez pewien czas sprawowali w księstwie rządy wspólnie. Podział między spadkobiercami nastąpił dopiero na początku 1278 roku, doprowadzając do ostatecznego rozłam księstwa na mniejsze organizmy¹⁴. Pod patronatem Henryka IV wrocławskiego pozostała ziemia Konrada II Garbatego, księcia ścinawskiego, który udał się na studia za granicę. W tym czasie Henryk IV starał się maksymalnie rozszerzyć strefę swych wpływów i umocnić swą władzę na całym Śląsku¹⁵.

¹² W. Sobociński, *op. cit.*, s. 69, 246, 308.

¹³ B. Włodarski, *Polska i Czechy...*, s. 69.

¹⁴ T. Jurek, *Księstwo Głogowskie pod rządami synów Konrada I (1273-1290)*, „Sobótka” 1987, nr 3, s. 397.

¹⁵ T. Jurek, *Henryk Probus i Henryk Głogowski stosunki wzajemne w latach 1273-1290*, „Sobótka” 1987, nr 4, s. 559, 561.

Książę wrocławski Henryk IV Probus prawdopodobnie od roku 1280 zaczął myśleć o uzyskaniu korony królewskiej¹⁶. Wskazuje na to m.in. uwięzienie przez niego trzech Piastowiczów (notabene własnych kuzynów) w czasie książęcego zjazdu w Baryczy w 1281 roku¹⁷. Postępek ten nie zyskał poparcia, ale był na tyle skuteczny, że Probus uzależnił od siebie Henryka III głogowskiego, Henryka Grubego legnickiego oraz Przemysła II wielkopolskiego. Książęta zostali uwolnieni dopiero po uznaniu zwierzchności Henryka IV, dodatkowo Przemysł II musiał zrzec się ziemi rudzkiej. Pozostali dwaj książęta zobowiązali się przed księciem wrocławskim, iż w ciągu najbliższych 5 lat stawią się na żądanie Henryka IV ze zbrojną pomocą w sile 30 kopii.

W zależności książąt od Probusa można dostrzec duże podobieństwo z panującymi w Europie Zachodniej stosunkami feudalnymi nawiązującymi do zobowiązań lennych wasala wobec seniora¹⁸. Podstawowym zobowiązaniem wasala wobec seniora było *auxilium et consilium*, z którego należało się wywiązać. W zorganizowanym w Nysie w 1284 roku przez Henryka IV turnieju rycerskim oraz towarzyszących mu uroczystościach uczestniczyli książęta śląscy: Henryk III głogowski, Bolesław opolski oraz Mikołaj opawski. W kontekście powyższych wywodów niesłuszna wydaje się teza, że był to krótkotrwały okres zależności wasalnej. Biorąc pod uwagę sytuację, do jakiej doszło w czasie późniejszym, bez jakichkolwiek wątpliwości można mówić o głębszym sensie zawartego układu. Książęta śląscy wspierali wiernie swego seniora w jego walce o opanowanie Krakowa – siedziby księcia zwierzchniego i symbolu zjednoczonego kraju – należało to do ich zobowiązań lennych wiążących strony¹⁹. Układ polityczny istniejący na Śląsku świadczy o możliwości odnawiania i przedłużania stosunków lennych. Porozumienia i układy zawierane w średniowieczu dowodzą możliwości uzyskiwania wzajemnych korzyści między stronami. Umowy były zawierane zapewne dobrowolnie i bez użycia jakichkolwiek środków przymusu, gdyż w przeciwnym razie książęta nie pozostawiliby tak długo w zależności od Henryka IV. Reprezentowana przez księcia wrocławskiego polityka zmierzająca do utrwalenia pozycji hegemonna na ziemiach polskich poprzez narzucenie zwierzchności innym książętom z pewnością dążyła do uzyskania najwyższej godności, czyli korony królewskiej. Ciesząc się respektem, autorytetem i prestiżem wśród Piastowiczów, był on w stanie zapewnić swym wasalom opiekę i wsparcie. Jednocześnie dysponował i rozporządzał włościami swych wasali – przeniósł księcia Przemka z Zagania do

¹⁶ H. Ł o w m i a ń s k i, *Początki Polski*, t. 6, Warszawa 1985, s. 840.

¹⁷ G. L a b u d a, *Rocznik poznański*, „Studia Źródłoznawcze” 1958, nr 2, s. 97.

¹⁸ B. W ł o d a r s k i, *Przegląd literatury o stosunkach polsko-czeskich za ostatnich Przemysłidów*, „Kwartalnik Historyczny” 1928, nr 42, s. 622.

¹⁹ S. Z a c h o r o w s k i, *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. 1, Kraków 1995, s. 337.

bogatszej Ścinawy, a Konrada Garbatego do Żagania²⁰. Również brat wspomnianych książąt – Henryk III – otrzymał (prawdopodobnie w formie nadania) Krosno. We wzajemnych stosunkach książąt śląskich można więc dostrzec cechy najbardziej typowe dla układu wasal–senior²¹.

Istnieje pogląd, że w celu zjednoczenia ziem polskich w jeden organizm między trzema książętami polskimi zostało zawarte porozumienie dotyczące możliwości wzajemnego dziedziczenia (oczywiście w wypadku braku potomka z linii męskiej)²², choć możliwość zawarcia takiego układu między Henrykiem IV Probussem, Przemysłem II wielkopolskim i Henrykiem III głogowskim jest także w pewien sposób kwestionowana²³.

Umocnienie swej pozycji na Śląsku i nawiązanie przyjaznych kontaktów z władcą niemieckim stanowiło zapewne część planu mającego umożliwić odnowienie instytucji królewskiej. Jednocześnie przed rokiem 1280 Henryk IV ożenił się z córką Władysława opolskiego, który obiecał mu poparcie w staraniach o koronę, pod warunkiem że ukoronowana będzie także jego córka.

Kluczowe znaczenie w procesie zjednoczeniowym miało opanowanie Krakowa. Jednak władający w tym czasie Małopolską Leszek Czarny nie wykorzystał poparcia miejscowych książąt w dążeniach do przywrócenia jedności kraju. W 1279 roku udało mu się przyłączyć do Krakowa jedynie księstwo sieradzkie. Być może przeszkodą na drodze do realizacji powyższego celu należy szukać w politycznych wpływach małopolskiego możnowładztwa, powtarzających się niepokojach wewnętrznych, jak również w uciążliwych najazdach litewskich i tatarskich. Dzielnicą ta po roku 1277 coraz bardziej ulegała wpływom władców czeskich poprzez wytworzenie się proczeskiego stronnictwa. Działo się to w dużej mierze przy aprobacie żony rządzącego w Krakowie Leszka Czarnego, księżnej Gryfiny, ciotki Wacława II, następcy Przemysła II Ottokara na tronie czeskim.

W Małopolsce tradycja zmierzająca do przywrócenia jedności była najsilniejsza, dodatkowo przechowywano tam insygnia koronacyjne Bolesława Szczodrego i relikwie św. Stanisława, którego członki, jak głoszą, w cudowny sposób zrosły się, jak miała w przyszłości zespolić się w jedną całość Polska. Jednak we wrześniu 1288 roku, kiedy umarł bezpotomnie Leszek Czarny, o spadek upomnieli się czterej pretendenci: Bolesław płocki, Konrad czerski, Henryk IV i Władysław Łokietek.

Małopolskę z Krakowem opanował Henryk IV Probus, rozpoczynając jedno-

²⁰ T. Jurek, *Księstwo Głogowskie...*, s. 397-398.

²¹ M. Bloch, *Spółczesność feudalna*, Warszawa 1981, s. 349.

²² O. Balzer, *op. cit.*, s. 260; K. Jasiński, *Z problematyki zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*, „Zapiski Historyczne” 1956, nr 21, s. 224.

²³ J. Baskiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*, Warszawa 1954, s. 386.

częście starania o uzyskanie zgody papieskiej na koronację i wysyłając w tym celu swego legata do Rzymu. Podporządkowanie dzielnicy nie było łatwe – w lutym 1289 roku pod Siewierzem Henryk IV został rozgromiony przez Władysława Łokietka. Sprzymierzeńcy księcia wrocławskiego, Bolesław opolski i ranny Przemko ścinawski (którego następnie obdarło ze zbroi i dobito), dostali się do niewoli.

Jednak plany centralizacji kraju pod przewodnictwem księcia śląskiego pokrzyżowała nagła śmierć Henryka IV (23 czerwca 1290 roku). Sugerowano, że przyczyny nagłego zgonu księcia należy szukać w prowadzonej przez niego polityce i związanych z nią stosunkach z możnowładcami²⁴. Brano również pod uwagę koncepcję związaną z nierzetelnym posłańcem i defraudacją pieniędzy na uzyskanie korony, co mogło się w bezpośredni sposób łączyć ze śmiercią władcy.

Książę Henryk III głogowski – do tej pory mało liczący się władca drobnego śląskiego księstwka – podejmuje rywalizację o miano księcia zwierzchniego i zjednoczenie pod swym berłem całej Polski. Przejęcie kontroli nad księstwem wrocławskim nie było łatwe, gdyż Henryk V Gruby zajmował większość księstwa wrocławskiego²⁵. Książę głogowski w porozumieniu z bratem Henryka V Bolkiem jaworskim, wymusił na nowym władcy Wrocławia podział dzielnicy. W 1291 roku w wyniku zawartego rozejmu Henryk III otrzymał m.in. Ścinawę, Milicz, Trzebnicę, Syców, Bolesławiec i Chojnów. W taki oto sposób rozpadło się księstwo wrocławskie. Głogowczyk zaczął w swojej polityce naśladować nieżyjącego dobroczyńcę. Na jego polecenie Lutek Pakosławic (z zemsty za śmierć ojca), Jasiek z Przylepu i notariusz książęcy Lidwik porwali w listopadzie 1293 roku księcia legnickiego Henryka V Grubego²⁶ – podobnie jak uczynił to w 1281 roku Probus. Henryk V był więziony prawie pół roku w ciężkich warunkach, po uwolnieniu zaś stale chorował i wkrótce umarł, nie odzyskawszy pełnego zdrowia. W porozumieniu zawartym z księciem legnickim wymuszono zgodę na odstąpienie Henrykowi III znacznej części terytorium księstwa wrocławskiego na prawym brzegu Odry, zapłacenie trzydziestu tysięcy grzywien i wynegocjowanie jeszcze kilka innych zobowiązań.

Największe możliwości pretendowania do roli ośrodka zamierzającego zrealizować ideę centralizacji kraju poprzez prowadzenie polityki suwerennej i niezależnej od wpływów państw ościennych miała Wielkopolska. Dodatkowy atut świadczący o sile księstwa stanowi powierzenie przez wiec rycerski w 1269 roku księciu Bolesławowi Pobożnemu władzy na Kujawach inowrocławskich.

²⁴ E. L i g ę z a, *Udział możnowładców wrocławskich w zamachu stanu na Henryka IV Prawego w 1277 r.*, „Sobótka” 1976, nr 4, s. 549-554.

²⁵ B. N o w a c k i, *Czeskie rozszczenia do korony w Polsce w latach 1290-1335*, Poznań 1987, s. 30.

²⁶ T. J u r e k, *Dziedzic Królestwa Polskiego książę głogowski Henryk (1274-1309)*, Poznań 1993, s. 27.

Idea zjednoczonego kraju była nierozzerwalnie złączona z próbami zmierzającymi do koronacji, utożsamianej z realną możliwością przewyciężenia negatywnych skutków rozdrobnienia dzielnicowego, tj. anarchii feudalnej, bezprawia i słabości władzy²⁷. Świadcstwo przychylnego spojrzenia na program odnowy państwa realizowany przez książąt polskich możemy odnaleźć u kronikarzy²⁸. Idea zjednoczonego kraju i hegemonia w stosunkach międzyksiążęcych wyrastała z tradycji dawnej monarchii Bolesławów, której świetności przeciwstawiano upadek znaczenia Polski w XIII-XIV wieku²⁹.

Książę Przemysław II po śmierci Henryka IV zajął Kraków. Istnieje teoria, iż rzeczywistym dziedzicem Małopolski ustanowiono drugiego wiernego wasala Probusa – księcia Bolesława opolskiego, który był jednak niezdolny do opanowania przyznanej mu ziemi, gdyż ubiegł go silniejszy Przemysław II działający w porozumieniu z Łokietkiem, któremu odstąpił Sandomierz³⁰.

Prawdopodobnie jesienią 1290 roku, gdy ogólnopolski zjazd i synod w Gnieźnie obradowały nad drogami odrodzenia Królestwa Polskiego, zawarto przymierze wielkopolsko-głogowskie. Przemysław II, nie doczekawszy dotąd syna, wyznaczył na swego spadkobiercę Henryka III³¹. W ten sposób zapewnił sobie sojusznika w dążeniu do uzyskania korony, której nie zdołał zdobyć jeszcze żaden z książąt. Zawarte w tym celu porozumienie, wiążące wymienionych władców, gwarantowało sukcesję w księstwie w wypadku bezpotomnej śmierci jednego z nich.

W 1291 roku Przemysław II wycofał się z Krakowa pod naciskiem zbrojnej interwencji Wacława II. Książę wielkopolski nie zrezygnował jednak na stałe z roszczeń wobec tej dzielnicy państwa polskiego, lecz musiał na jakiś czas – jak sądził – odstąpić od zamiaru utrzymania się w Małopolsce. Dowodem na podjęcie przez Przemysława II decyzji o koronacji było zabranie przez niego ze skarbcza katedralnego insygniów koronacyjnych oraz sporządzenie nowej pieczęci osobistej z wizerunkiem ukoronowanego orła³². Zagrożenie ze strony króla czeskiego skłoniło dotychczasowych przeciwników do szukania porozumienia. W 1293 roku z inicjatywy biskupa Jakuba Świnki zawarto w Kaliszu antyczeskie trójporozumienie między Przemysławem II, Łokietkiem, księciem sieradzkim i Kazimierzem, księ-

²⁷ O. B a l z e r, *op. cit.*, t. 1, s. 92, 102; J. B a s z k i e w i c z, *Powstanie zjednoczonego...*, s. 400.

²⁸ B. K ü r b i s ó w n a, *Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV wieku*, Warszawa 1959, s. 249-250.

²⁹ J. M u l a r c z y k, *Echa koronacji królewskich w polskim dziejopisarstwie do końca XIII w.*, Wrocław 1974, s. 57.

³⁰ T. N o w a k o w s k i, *Stosunki między Przemysławem II a Władysławem Łokietkiem w okresie walk o Kraków po śmierci Leszka Czarnego (1288-1291)*, „Roczniki Historyczne” 1988, nr 54, s. 153.

³¹ T. J u r e k, *Dziedzic Królestwa...*, s. 19-21.

³² H. A n d r u l e w i c z, *Geneza Orła Białego jako herbu Królestwa Polskiego w roku 1295*, „Studia Źródłoznawcze” 1968, nr 13, s. 10.

ciem łączyckim, ukierunkowane na opanowanie Małopolski. Przewaga, jaką miał nad książętami piastowskimi król czeski, uniemożliwiało jednak zrealizowanie wspólnego dążenia. Niewykluczone, iż równocześnie między Przemysłem II a Łokietkiem został zawarty układ o wzajemnej sukcesji, chociaż i w tej kwestii istnieją rozbieżne sądy. W tym czasie Henryk III zajmował się lokalnymi sprawami śląskimi i nie był zainteresowany sprawami ogólnopolskimi. W grudniu 1294 roku umarł bezpotomnie książę Mściwoj II władający Pomorzem Gdańskim, a ziemie, na mocy układu kępińskiego z 1282 roku, odziedziczył Przemysław II. Rządząc dwiema dzielnicami, postanowił – przy aktywnym wsparciu polskiego duchowieństwa – koronować się na króla polskiego. W kościele metropolitalnym w Gnieźnie 26 czerwca 1295 roku został uroczystie koronowany. Wywołało to sprzeciw zarówno książąt piastowskich, jak i władców ościennych. W postępkach wielkopolskiego władcy upatrywali oni poważnego zagrożenia swej niezależności i suwerenności. Przemysław II mógł przecież w przyszłości jako król i zwierzchnik całej piastowskiej spuścizny podporządkować ich ziemie Koronie Polskiej. Niektórzy badacze uważają, że stworzone przez Przemysła II królestwo było federacją państw z Wielkopolską na czele, które dopiero za panowania Kazimierza Wielkiego „powoli zaczynały się zrastać”. Przywrócenie korony królewskiej niezaprzeczalnie dowodzi, że dążono do przezwyciężenia rozbitcia dzielnicowego oraz wskrzeszenia dawnego państwa polskiego. Doniosły fakt restauracji monarchii jest wprawdzie efemerydą, ale skutki odnowionej idei zostają utrwalone³³.

Po tragicznej śmierci Przemysła II 8 lutego 1296 roku w Rogoźnie książę Henryk III, odwołując się do swego bliskiego pokrewieństwa ze zmarłym królem polskim, wkroczył zbrojnie do Wielkopolski. Spotkał się tutaj ze stanowczym oporem ze strony Łokietka, który również wniósł swoje pretensje do spadku po Przemysławie II. 10 marca 1296 roku obie strony zawarły porozumienie w Krzywińniu, na mocy którego książę głogowski otrzymał południową część Wielkopolski. Dodatkowo Łokietek złożył obietnicę przekazania potomkowi Henryka III ziemi poznańskiej po jego dojściu do pełnoletności lub całej Wielkopolski w wypadku swej bezpotomnej śmierci³⁴. Po zawarciu porozumienia sytuacja ustabilizowała się, oznaczając jednocześnie trwałe podział dzielnic na dwie części, pozostające w dodatku pod rządami skłóconych ze sobą linii piastowskich³⁵. Obiektem podziału między dwoma konkurentami była tylko Wielkopolska³⁶. Widać wyraźnie, że książę

³³ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, Kraków 1905, s. 45-46, O. Balzer, *op. cit.*, s. 215, S. Zachorowski, *op. cit.*, t. 1, s. 365

³⁴ *Ibidem*, s. 351; K. Tymieniecki, *Odnowienie dawnego Królestwa Polskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1920, R. XXXIV, s. 53; B. Włodarski, *Polska i Czechy...*, s. 143.

³⁵ O. Balzer, *op. cit.*, s. 354; J. Bierniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemie łączycka i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300-1306*, Toruń 1969, s. 122.

³⁶ J. Baszkiewicz, *op. cit.*, s. 258.

głogowski walczył jedynie o uzyskanie jak największego obszaru, nie rozumiejąc jeszcze głównej idei przyświecającej zmarłemu Przemysłowi II.

Porozumienie było tylko czasowym zawieszeniem broni, gdyż żaden z nich nie mógł się pogodzić z takim podziałem spuścizny królewskiej. Władysław Łokietek nie był lubiany w Wielkopolsce. Dowodzi tego porozumienie, do jakiego doszło podczas następnego konfliktu zbrojnego. W Kościanie, 24 czerwca 1298 roku, specjali wysłannicy biskupa poznańskiego Andrzeja Zaremby obiecali Henrykowi III pomoc w opanowaniu całej Wielkopolski, a następnie w uzyskaniu korony królewskiej w zamian za uznanie przywilejów duchowieństwa³⁷. Kiedy Henryk III zwlekał z wypełnieniem umowy, możni zaniepokojeni trwałym podziałem Wielkopolski nawiązali porozumienie z Łokietkiem. Mimo niesprzyjających okoliczności Głogowczyk kontynuował walkę przez cały następny rok. Wyczerpujący i przedłużający się spór ze Ślązakiem zmusił Łokietka latem 1299 roku do kapitulacji – była to klęska planów Łokietka, jak również „katastrofa polityczna Henryka głogowskiego”³⁸, gdyż pokonany obiecał uznać się za lennika czeskiego, przekreślając w ten sposób wszelkie plany odbudowy Królestwa, w skład którego miałyby wchodzić Wielkopolska. Od tej pory każdy nowy książę wielkopolski był lennikiem czeskim. Umowa kościańska, zawarta między Henrykiem III i biskupem, w świetle przedstawionej sytuacji nie mogła zostać ostatecznie sfinalizowana. W wyniku przedłużających się sporów wewnętrznych i rosnących wpływów czeskich ostatecznie na króla koronował się w 1300 roku Wacław II. Podstawą „supremacji czeskiej” było prawdopodobnie utrzymanie dawnego rozbitcia dzielnicowego w kraju poprzez manipulację polityczną i zwalczanie opozycji³⁹.

W 1297 roku odbył się wiec książąt śląskich w Zwanowicach, gdzie doszło do porozumienia między księciem głogowskim a Bolkiem świdnickim. Henryk III zrezygnował na korzyść Bolka – przypuszczalnie po przegranej walce – z Chojnowa i Bolesławca oraz zrzekł się zwierzchnictwa nad dzielnicą wrocławską. Natomiast wiosną 1299 roku Konrad II Garbaty, najstarszy z synów Konrada I głogowskiego, otrzymał stanowisko patriarchy akwilejskiego, lecz odrzucił tę propozycję i powrócił na Śląsk. Księstwem żagańskim zaczął władać Henryk III, który mimo powrotu brata nie opuszczał państwka. Konrad II – być może po uznaniu zwierzchnictwa brata – powrócił do swych włości, a po jego śmierci w 1304 roku władzę objął ponownie Henryk III. Po koronacji Wacława II Głogowczyk zaczął przejawiać niechęć wobec rządów czeskich w kraju, utwierdzając nas w tym przekonaniu poprzez swą tytulaturę i prowadzenie wojen pogranicznych⁴⁰. W latach 1301-1306

³⁷ T. Jurek, *Dziedzic Królestwa...*, s. 35, 40-43.

³⁸ J. Bieniak, *op. cit.*, s. 123, 213; O. Balzer, *op. cit.*, s. 394.

³⁹ K. Tymieniecki, *op. cit.*, s. 54.

⁴⁰ T. Jurek, *Dziedzic Królestwa...*, s. 48-50; A. Swieżawski, „*Dux regni Poloniae i haeres regni Poloniae*”. *Ze studiów nad tytulaturą władców polskich na przełomie XIII i XIV wieku*, „Przegląd Historyczny” 1989, nr 3, s. 429-438.

uparcie podkreślał swe roszczenia, a także dążenia do uzyskania ogólnopolskiej godności królewskiej, co trwało aż do jego śmierci w 1309 roku⁴¹.

Na przełomie lat 1304-1305 w wyniku ogólnopolskiego buntu przeciwko panowaniu czeskiemu Władysław Łokietek zajął Małopolskę. Natomiast Henryk III w 1306 roku wkroczył do Poznania, a następnie opanował całą Wielkopolskę, pozostawiając jedynie zwolennikom Łokietka Konin, Nakło i Kwieciszew⁴². Henryk III nie rozstawał się z dążeniem do uzyskania korony, co przejawiało się m.in. w manifestowanej tytulaturze – „dziedzic Królestwa Polskiego”⁴³. Głogowczyk nie zdołał jednakże ani uzyskać korony królewskiej, ani zaszczyścić swym spadkobiercom idei zjednoczonej Polski. Rządy śląskie w centralnej polskiej dzielnicy zakończyły się ostatecznie z chwilą wypowiedzenia posłuszeństwa przez Wielkopolan potomkom Henryka III w 1314 roku. Należy dodać, iż synowie wybitnego Ślązaka byli władcami, którzy uosabiali typowe cechy społeczeństwa feudalnego całej średniowiecznej Europy. Byli oni ostatnimi dzielnicowymi władcami sprawującymi rządy w Wielkopolsce, a usunięcie ich z dzielnicy świadczy o ogólnopolskim ruchu zjednoczeniowym zmierzającym do przezwyciężenia rozbicia dzielnicowego w Polsce.

Plany zjednoczeniowe Henryka IV Probusa i Henryka III głogowskiego znajdowały poparcie społeczne. Wiązały się one jednak z głębszymi przemianami w samej strukturze kraju, zmierzając w kierunku przywrócenia rządów monarchy. Obaj książęta śląscy postanowili początkowo wzmocnić samą władzę poprzez ograniczenie wpływów możnowładców, a następnie przyjąć wzorce ustrojowe panujące na Zachodzie. Najprawdopodobniej to właśnie było powodem niechęci, jaką darzono Ślązaków, a także przyczyną nieprzyjęcia się ich rządów w podzielonej Polsce.

Ziemia ruska na przełomie XII i XIII wieku była – podobnie jak Polska – krajem rozbitym politycznie na drobne ośrodki władzy. Księstwo kijowskie – dawne centrum i ośrodek państwowotwórczy – straciło swoje znaczenie, pozostając jedynie jednym z licznych państewek na Rusi. Stolicą polityczną, jak i duchową Rusi przez pewien czas był Włodzimierz nad Kłajmą, miasto położone na jej północno-wschodnim obszarze. Ziemie ruskie jako pierwsze zetknęły się z tatarskimi plemionami koczowniczymi, co okazało się dla Rusi katastrofalne w skutkach. W 1223 roku koalicja książąt ruskich mająca za zadanie stawienie zdecydowanego oporu i pokonanie napastnika poniosła druzgocącą klęskę w bitwie nad rzeką Kalką. W ciągu najbliższych lat – między 1236 a 1242 rokiem – Tatarzy narzucili swoje zwierzchnictwo wszystkim księstwom ruskim. Po pod-

⁴¹ H. Ł o w m i a ń s k i, *op. cit.*, t. 6, s. 907.

⁴² J. B i e n i a k, *op. cit.*, s. 40, 151.

⁴³ T. J u r e k, *Dziedzic Królestwa...*, s. 63-75.

porządkowaniu całej ziemi ruskiej Tatarzy nie ingerowali w sprawy wewnętrzne zależnych od siebie księstw, oczywiście pod warunkiem że spełniały one wszystkie powinności (głównie składanie daniny), za co odpowiedzialny był wielki książę włodzimierski mianowany przez chanów. Był on również zwierzchnikiem pozostałych ruskich książąt i w razie zaistniałej konieczności mógł zwracać się o pomoc zbrojną do chana. O zwierzchnictwo nad książętami i uzyskanie jarłyku na tron włodzimierski rywalizowali władcy Zalesia, wszczynając między sobą długotrwałe i wyniszczające kraj wojny. W konflikcie o zdobycie najważniejszej pozycji na Rusi brali udział książęta twerscy, suzdalscy, rizańscy oraz moskiewscy, którzy wyszli z tej walki zwycięsko. Wielcy książęta, obejmując w posiadanie Włodzimierz nad Kłazmą, usiłowali zarazem skupić pod swymi rządami w jeden większy organizm państwowy księstwa udzielne.

Ugruntowaniu się silnej i scentralizowanej władzy książęcej stało na przeszkodzie bardzo wiele czynników, m.in. panujące od wielu lat rozbięcie dzielnicowe, zwierzchność tatarska i ogromny obszar ziemi ruskiej, nad którym ciężko było zapanować. Książę Jarosław, młodszy brat księcia Aleksandra Newskiego, posiadając jako swój udział księstwo twerskie, zasiadł na tronie wielkoksiążęcym ze Włodzimierzem. Jednak był otoczony dwunastoma silnymi księstwami udzielnymi, których większość władców nosili się z zamiarem usamodzielnienia swego państwa i uniezależnienia od woli wielkiego księcia włodzimierskiego. Udziałami tymi zarządzili potomkowie najwybitniejszych książąt ówczesnej ziemi ruskiej. Do grona tego wchodzi m.in.: Dawid Konstantynowicz halicki i dmitrowski, Wasyl Jarosławowicz kostromski, Andrzej Aleksandrowicz horodecki, Michał Iwanowicz starodubski, Jerzy Andrzejewicz suzdalski, Dymitr Światosławowicz jurjewski, Fiodor Rościśławowicz jarosławski (z linii smoleńskiej), Borys Wasylkowicz rostowski, Hleb Wasylkowicz bieloozerski, Roman Włodzimierzowicz uglicki, Dymitr Aleksandrowicz perejaśławski i Danił Aleksandrowicz moskiewski⁴⁴.

Każdy podział przeprowadzany przez wielkich książąt i mający zagwarantować ich synom-spadkobiercom przyszłość, powodował postępujące rozdrobnienie kraju, który z kolei podupadał politycznie, gospodarczo i militarnie.

Po śmierci wielkiego księcia Jarosława Jarosławowicza na tronie wielkoksiążęcym zasiadł na krótko w 1271 roku, uzyskując jarłyk od chana tatarskiego, Wasyl Jarosławowicz kostromski⁴⁵, po jego śmierci zaś wielkim księciem włodzimierskim został Dymitr Aleksandrowicz perejaśławski, lecz o jarłyk włodzimierski w Ordzie wystąpił również jego młodszy brat, Andrzej Aleksandrowicz horodecki. Spór między braćmi odzwierciedlał osłabienie władzy i prestiżu wielkiego księcia oraz

⁴⁴ H. P a s z k i e w i c z, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1: *Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa 1933, s. 206.

⁴⁵ A. E. P r i e s n i a k o w, *Obrazowanie wielikorusskiego gosudarstwa. Oczerki po istorii XIII-XV stoletij*, Pietrogard 1918, s. 78.

umocnienie się pozycji i znaczenia książąt udzielnych. Bez przerwy prowadzono zaciekle konflikty między książętami, dotyczące najczęściej spornych terytoriów zarządzanych przez konkurujących władców.

Konflikt między braćmi Dymitrem i Andrzejem został zakończony dopiero w 1293 roku, kiedy to książę Andrzej przy pomocy hufców tatarskich pokonał swego brata Dymitra, który w wyniku tego uciekł aż do Pskowa, gdzie znalazł schronienie. Armia prowadzona przez księcia Andrzeja składała się nie tylko z Tatarów, lecz również z Rusinów uznających jego władzę zwierzchnią. Ostateczne zakończenie sporu doprowadziło wprawdzie do ustabilizowania się na jakiś czas wzajemnych stosunków na Rusi, lecz uwidacznilo również ujemne strony konfliktu. Chodzi przede wszystkim o zniszczenia i spustoszenia na Rusi włodzimierskiej w wyniku prowadzonej kampanii.

Po wycofaniu się wojsk tatarskich z ziemi ruskiej doszło do zawarcia porozumienia między synami Aleksandra Newskiego, głównymi sprawcami i bohaterami krwawego i zaciętego sporu. Andrzej otrzymał tron wielkoksiążęcy i władzę we Włodzimierzu, natomiast Dymitrowi zwrócono ojcowiznę, tj. Perejasław⁴⁶.

W roku 1294 umiera Dymitr perejasławski, a o spadek konkursowali dwaj przeciwnicy: syn denata – książę Iwan Dymitrowicz oraz stryj, Andrzej, mający takie prawo jako senior książąt ruskich i wielki książę włodzimierski. Książę Iwan, upominając się o swoją ojcowiznę, zyskał pomoc i poparcie ze strony dwóch silnych ośrodków – Moskwy i Tweru. Oba grody wspierały spadkobiercę pomocą zbrojną, dzięki której utrzymał się on u władzy.

Danił Aleksandrowiczowi jako udział zostało przydzielone księstwo moskiewskie, mające w XIII wieku stosunkowo niewielkie znaczenie, lecz charakteryzujące się dużym zasobem sił. Obejmowało ono środkowy bieg rzeki Moskwy z jej dopływami, a także częściowo dorzecze górnej Kłazmy. W 1301 roku Daniło podjął wyprawę zbrojną przeciwko księciu Konstantynowi Romanowiczowi riazzańskiemu, zakończoną zwycięstwem i uwięzieniem władcy, który w 1306 roku zmarł. W rezultacie do Moskwy zostały przyłączone na stałe Kołomna i Łoposna, tym samym w znacznym stopniu powiększając ją i wzmacniając.

W roku 1302 zmarł bezpotomnie Iwan perejasławski, a z pretensjami do jego udziału wystąpili trzej kandydaci: Andrzej, wielki książę włodzimierski, jego brat Daniło oraz Michał Jarosławowicz twerski. Będąc w niezgodzie ze swym stryjem, Iwan przekazał spuściznę po sobie w testamencie Daniłowi moskiewskiemu⁴⁷. Nie było to zgodne z prawem, gdyż dobra odziedziczone, lecz pozostawione bezpotomnie przechodziły pod rządy wielkiego księcia. W tym momencie większą inicjatywą i zaangażowaniem wykazał się książę Daniło, wyprzedzając namiestników

⁴⁶ *Ibidem*, s. 86.

⁴⁷ R.C. H o w e s, *The Testaments of the Grand Princes of Moscow*, Ithaca-New York 1967, s. 8.

wielkksiążęcych przy zajmowaniu Perejaśławia⁴⁸. Umarł on jednak 5 marca 1303 roku, a na tronie moskiewskim zasiadł Jerzy Daniłowicz. W chwili przejmowania rządów utrzymał on przy sobie również Perejaśław (najbogatsze miasto na Rusi włodzimierskiej), którego mieszkańcy, obawiając się wielkiego księcia Andrzeja (przebywającego w tym czasie w Ordzie) i Michała twerskiego, zatrzymują go, nie puszczając na pogrzeb ojca⁴⁹.

Po powrocie wielkiego księcia Andrzeja z Ordy zorganizowano zjazd książąt ruskich, w którym uczestniczyli również posłowie tatarscy. Zjazd ten miał na celu rozstrzygnięcie sporu dotyczącego sprawowania rządów w potężnym Perejaśławiu⁵⁰. Wielki książę nie odzyskał jednak grodu.

Latem 1304 roku wielki książę Andrzej umarł, nie pozostawiając po sobie następcy. Na arenie pozostali dwaj krewni, między którymi miał się rozstrzygnąć spór o przewodnictwo na ziemi ruskiej. Jednym z nich był Michał Jarosławowicz twerski, drugim zaś – Jerzy Daniłowicz moskiewski.

Omawiając pokrótce dzieje ziemi ruskiej, staram się nakreślić sytuację, w jakiej miała się wyklarować specyficzna forma stosunków feudalnych na tym obszarze. Główne ośrodki kraju, tj. Twer i Moskwa, były rządzone przez wybitnych władców i jedynie długotrwała wojna mogła wyłonić spośród nich zwycięzcę, w rękach którego miała pozostać władza nad całą zjednoczoną Rusią północno-wschodnią.

Po spuściznę po zmarłym wielkim księciu Andrzeju na sukcesora wyznaczono Michała Jarosławowicza twerskiego. Przemawiało za nim nie tylko starszeństwo rodowe, ale również wyznaczenie przez zmarłego właśnie jego jako następcy⁵¹. Oprócz tego dysponował on znaczną siłą militarną i zasobami materialnymi, które umożliwiły mu uzyskanie (a co najważniejsze – utrzymanie) jarłyk na wielkie księstwo włodzimierskie w Ordzie. Powracając z Ordy i mając oficjalne przyzwolenie od chana na sprawowanie władzy w wielkim księstwie, zorganizował on zbrojną wyprawę przeciw swemu konkurentowi, silnemu księstwu moskiewskiemu. Wyprawa ta nie przyniosła jednak rozstrzygnięcia, gdyż Moskwy wielki książę nie zdobył, musiał zadowolić się jedynie spustoszeniem okolicznych ziem i zadaniem wojskom moskiewskim dotkliwych strat.

Coraz potężniejsze i szybko rozwijające się księstwo moskiewskie zaczynało przejawiać tendencje ekspansyjne, m.in. zajmując zbrojnie w 1303 roku Możajsk, dzięki czemu księstwo to zdobyło panowanie w górnym biegu rzeki Moskwy⁵². Opanowanie tego grodu było możliwe jedynie w chwili wielkiego zamętu spowo-

⁴⁸ A.E. Priesniakow, *op. cit.*, s. 121.

⁴⁹ W.S. Ikonnikow, *Opyt Russoj Istoriografii*, Moskwa 1908, s. 949; *Połnoje sobranije ruskich lietopisiej*, wyd. A. Szachmatow, St. Petersburg 1908, t. 8, s. 181.

⁵⁰ A.E. Priesniakow, *op. cit.*, s. 90.

⁵¹ *Ibidem*, s. 102-103.

⁵² H. Paskiewicz, *Jagiellonowie...*, s. 291.

dowanego walkami między księstwami udzielnymi. Książę Światosław Glebowicz możajski został zmuszony do zrzeknięcia się na rzecz Moskwy swego udziału, w zamian otrzymując Briańsk. W 1310 roku książę Światosław zginął, a Możajsk został na stałe przyłączony do Moskwy⁵³. Książęta moskiewscy kontrolowali ponadto Kołomnę i Łopasnę, leżące u ujścia rzeki Moskwy⁵⁴. Dzięki temu Moskwa sprawowała kontrolę nad trzema najważniejszymi szlakami handlowymi: pierwszym – biegnącym od Wołgi po rzekę Don, drugim – z zachodu na wschód przez rzekę Moskwę, i trzecim – przebiegającym z północy na południe.

Książę Jerzy Daniłowicz, współpracując ze swoimi braćmi, starał się zgromadzić możliwie najwięcej księstw wokół Moskwy i uzyskać poparcie m.in. u samego metropolity Piotra. W latopisach ruskich pod rokiem 1306 odnotowano wizytę książąt Borysa i Aleksandra Daniłowiczów w Twerze⁵⁵. Przypuszcza się, że brali oni udział w rokowaniach pokojowych między dwoma sąsiadującymi, a jednocześnie konkurującymi księstwami na ziemi włodzimierskiej. Jednak latem 1307 roku między Twerem a Moskwą wybuchła nowa wojna⁵⁶. Wielkiemu księciu Michałowi Jarosławowiczowi ponownie nie udało się zdobyć Moskwy; spustoszył on jedynie jej okolice. Świadczy to o wyrównanych siłach obu konkurentów w walce o tron wielkoksiążęcy.

Przed wyjazdem do Ordy, który mógł mieć decydujące znaczenie w kwestii dalszych losów księstwa moskiewskiego, książę Jerzy sprawował rządy w Perejasławiu, Kołomnie, Niżnym Nowogrodzie, Możajsku i Rżewie; sprzyjał mu również Rostów⁵⁷. Po ugruntowaniu swej władzy na tych ziemiach książę wyruszył w 1315 roku do Złotej Ordy z zamiarem uzyskania jarłyku na wielkie księstwo włodzimierskie. Przebywał w Ordzie dwa lata, tam też ożenił się z siostrą chana Uzbeka i uzyskał jarлык na tron wielkoksiążęcy oraz obietnicę pomocy zbrojnej w walce z Michałem twerskim, dotychczasowym wielkim księciem włodzimierskim.

Jerzy, nowy wielki książę włodzimierski, przy pomocy zbrojnych pułków tatarskich, hufców przybyłych z Nowogrodu Wielkiego i podległych mu księstw udzielnych rozpoczął walkę z Michałem twerskim. Pomimo ogromnego wsparcia militarnego pierwsze starcie Jerzy Daniłowicz przegrał. Nawet utraciwszy poparcie ze strony chana, książę Michał był w stanie zbrojnie stawić opór dążeniom Jerzego, co potwierdza przypuszczenia, że Twier był najsilniejszym ze wszystkich księstw ruskich⁵⁸. Wobec tak wyrównanej sytuacji na Rusi obaj rywale zdecydowali się na

⁵³ M.K. L u b a w s k i j, *Obrazowanie osnownoj gosudarstwiennoj tierritorii wielikorusskoj narodnosti*, Leningrad 1929, s. 66.

⁵⁴ A.E. P r i e s n i a k o w, *op. cit.*, s. 106.

⁵⁵ H. P a s z k i e w i c z, *Jagiellonowie...*, s. 291.

⁵⁶ A.E. P r i e s n i a k o w, *op. cit.*, s. 121.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 106.

⁵⁸ *Połnoje sobranije russkich lietopisiej*, t. 15, Pietrograd 1922, s. 410.

sąd chana tatarskiego (przy czym należy zauważyć, że takie poddaństwo wobec Tatarów świadczy o całkowitym rozbiću politycznym Rusi). Chan Uzbek wydał swój wyrok na korzyść Jerzego, natomiast książę Michał zginął w Ordzie męczeńską śmiercią w listopadzie 1318 roku.

Jerzy Daniłowicz wrócił z Ordy na Ruś jako jedyny wielki książę włodzimierski. Chcąc uporządkować sytuację w podległych mu ziemiach, nawiązał kontakt z synami zmarłego Michała, gestem zmierzającym zaś do zawarcia pokoju było wyrażenie zgody na zabranie przez nich zwłok zmarłego ojca złożonych tymczasowo w Moskwie.

Po śmierci ojca czterech książęta twerscy – zgodnie z wolą ojca – otrzymali swoje udziały, jednak Twer zachował przodującą i wiodącą rolę na tych ziemiach. Pozostawał on we władaniu najstarszego z braci, Dymitra Michajłowicza. Mimo podziału ojcowizny na księstwa udzielne bracia nie przestali współpracować ze sobą, wręcz przeciwnie – nadal umacniali księstwo twerskie. Szukając sprzymierzeńców i sojuszników do przyszłej walki z Moskwą, nawiązali kontakt z Litwą. Dymitr twerski ożenił się z Marią, córką Giedymina, władcy Wielkiego Księstwa Litewskiego, dzięki czemu książęta twerscy zyskali sojusznika mającego ogromną siłę militarną, która – jak się wydaje – była w stanie zapewnić im panowanie na ziemi ruskiej⁵⁹.

Wielki książę Jerzy Daniłowicz, chcąc umocnić swą hegemonię w świecie ruskim, zorganizował wyprawę zbrojną na księstwo rizańskie. Siłę reprezentowanej przez Jerzego musiał ulec sprawujący w tym czasie rządu Iwan Jarosławowicz rizański. Następnym księciem, którego odwiedził Jerzy ze swoją zbroją świętą, był książę Jarosław starodubski, niemający również innego wyjścia, jak tylko uznać zwierzchnią rolę Moskwy. W taki oto sposób Jerzy wzmocnił swoją pozycję jako seniora książąt ruskich. Chcąc rozszerzyć swą władzę o coraz większą liczbę księstw udzielnych, wykorzystał do tego celu wszelkie okazje. Taka nadarzyła się m.in. po śmierci Jerzego Aleksandrowicza, księcia rostowskiego. Władca ten umarł w roku 1320, nie pozostawiając po sobie spadkobiercy, a na podstawie panującego prawa rządu nad księstwem przejął wielki książę.

Wielki książę Jerzy spełniał swoją powinność wobec Tatarów – przekazywał im wychod z ziemi ruskiej dla Ordy, udał się z jego zebraną częścią do Nowogrodu Wielkiego. Książę wybrał się do republiki kupieckiej, aby roztoczyć nad nią swoje bezpośrednie zwierzchnictwo jako wielki książę włodzimierski. W tym czasie – po otrząśnięciu się z tragedii – Dymitr twerski udał się do chana tatarskiego, Uzbeka, prosząc go o uzyskanie jarłyku na wielkie księstwo włodzimierskie. W tym samym czasie na powracającego z Nowogrodu Wielkiego księcia Jerzego napadł Aleksander, brat przebywającego u chana księcia Dymitra. Odebrał mu całą daninę

⁵⁹ *Ibidem*, s. 414.

przeznaczoną dla chana, a samego Jerzego zmusił do ucieczki. Ograbiony i upokorzony książę udał się najpierw do Pskowa, a następnie do Nowogrodu Wielkiego, skąd po uzyskaniu pomocy – zapewne pieniężnej – wyruszył ponownie do Ordy, aby wyjaśnić i przedstawić własną wersję wydarzeń dotyczących utraty daniny i tak długiej zwłoki ze stawieniem się przed oblicze chana. Jerzy, zmierzając w pokorze do Saraju, zapewne wioził również dary dla chana, które miały załagodzić sytuację i zarazem pomóc mu w odzyskaniu poprzedniej pozycji, kiedy to on był posiadaczem jarłyku na księstwo włodzimierskie.

Dymitr obawiał się utraty uzyskanego niedawno w tak podstępny sposób prawa do zwierzchniej władzy nad Rusią włodzimierską. Dlatego razem z bratem Aleksandrem, dzięki któremu m.in. uzyskał tak wysoką pozycję, udał się do chana, aby na miejscu uniemożliwić księciu Jerzemu odzyskanie jarłyku na tron wielkoksiążęcy.

Książę Dymitr, chcąc przechylić szalę zwycięstwa na swoją stronę i pomścić tragiczną śmierć ojca, napadł na Jerzego i zabił go w listopadzie 1324 roku. Odbyło się to w siedzibie chana, lecz bez jego zgody, przez co książę Dymitr naraził się na jego gniew, gdyż tylko chan miał prawo podejmowania decyzji o życiu lub śmierci książąt, a tym bardziej – prawo decydowania o tym, kto ma mieć jarłyk na tron wielkoksiążęcy. Z tego też powodu we wrześniu 1325 roku swoje nieposłuszeństwo Dymitr przypłacił życiem.

Istotne przy tym jest, że chaos wewnętrzny panujący na Rusi był korzystny dla Ordy. Chanowie decydowali zarówno o księciu zasiadającym na tronie wielkoksiążęcym (będącym w rzeczywistości coraz mniej liczącym się przedstawicielem władzy), jak również skutecznie manipulowali i szantażowali książąt ruskich.

Kolejnym księciem, który uzyskał jarłyk na tron wielkoksiążęcy, był Aleksander, brat zmarłego Dymitra. Dopiero po krwawych zajściach, do których doszło podczas pobytu w Twerze wysłannika i krewnego chana Uzbeka – Szczełchana, sytuacja księcia uległa gruntownej zmianie. Sprowokowane przez Tatarów rozruchy, zakończone buntem mieszkańców Tweru i rzezią okupanta, doprowadziły do krwawej zemsty chańskiej w postaci najazdu pustoszącego całą okoliczną ziemię. Książę Aleksander musiał ratować się ucieczką i szukać pomocy aż w odległym Pskowie.

Po władzę wielkoksiążęcą sięgnął Iwan Daniłowicz, chociaż przypuszcza się, że chan Uzbek podzielił wielkie księstwo pomiędzy niego i Aleksandra Wasylewicza suzdalskiego⁶⁰. W 1328 roku chan wyznaczył Iwanowi rządy w Kostromie i Nowogrodzie Wielkim (niewchodzącym w skład księstwa, lecz podległym książętom włodzimierskim), a księciu suzdalskiemu – Włodzimierz i Niżny Nowogród. Podział ten utrzymał się stosunkowo krótko, lecz świadczył definitywnie

⁶⁰ A.E. P r i e s n i a k o w, *op. cit.*, s. 138-139.

o zamierzeniach chanów odnośnie do całkowitego osłabienia pozycji wielkiego księcia włodzimierskiego (na uwagę zasługuje, że w okresie 1238-1328 na tronie we Włodzimierzu zasiadało aż czternastu książąt). Zmiany te były związane z powtarzającymi się nienaturalnymi zgonami władców włodzimierskich, zazwyczaj przy udziale konkurentów pretendujących do tronu wielkoksiążęcego⁶¹. Każdy z książąt dzielnicowych Rusi utrzymywał bezpośredni kontakt ze Złotą Ordą, przez co miał możliwość intrygowania przeciwko innym władcom. Ostateczne decyzje zapadały natomiast w Ordzie. W czasie wzajemnych walk książęta nieustannie korzystali z pomocy militarnej Tatarów w celu złupienia ziemi i włości przeciwnika, mimo iż konkurentem tym był nierzadko bliski krewny. Książęta pragnęli w przeróżny sposób pozyskać łaskę chana, m.in. poprzez składanie kosztownych darów, ożenki z Tatarkami lub dobrowolne wysyłanie chanowi wojsk pomocniczych⁶².

Dążenia zmierzające do przewyciężenia rozdrobnienia feudalnego występowały zarówno na całej ziemi polskiej, jak i na obszarze Rusi. Procesy zjednoczeniowe w obu krajach słowiańskich znalazły swoje odzwierciedlenie głównie w strukturze zależności między książętami. Łączące je analogie można dostrzec szczególnie w okresie długotrwałego rozdrobnienia dzielnicowego, występującego praktycznie w całej Europie. W Polsce i na Rusi uwidaczniają się one począwszy od nawiązywania wzajemnych kontaktów poprzez sam ceremoniał związany z zawieraniem układów, a skończywszy na obowiązkach spoczywających na obu stronach.

Spośród wymienionych władców na szczególną uwagę zasługuje Henryk IV Prawy, który w swej polityce odbudowy Polski nie powstrzymał się nawet przed walką z możnowładcami. Zarówno on, jak i Henryk III głogowski nie zaprzęścili osiągnięć swych poprzedników i byli postrzegani jako kontynuatorzy polityki Henryka I Brodatego oraz Henryka Pobożnego. Ich inspiracje koronacyjne wyrastały zapewne z dawnej tradycji rodowej Piastów śląskich. Jako spadkobiercy i potomkowie księcia Władysława II Wygnańca, najstarszego syna Bolesława Krzywoustego, uzasadniali swe dążenia odnośnie do realizacji idei zjednoczenia państwa pod swym przywództwem. Ich starania nie przyniosły wprawdzie oczekiwanego rezultatu, lecz cel został osiągnięty przez innego Piastowicza – Władysława Łokietka, z finałem w postaci koronacji.

Przywództwo objęte na Rusi przez księstwo moskiewskie na przełomie XIII-XIV wieku doprowadziło z czasem do stopniowego przewyciężenia kryzysu wewnętrznego. Po zaciętej rywalizacji z Twerem w 1329 roku książę moskiewski Iwan I Daniłowicz Kalita rozporządzał wielkim księstwem włodzimierskim. Jego

⁶¹ H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, Kraków 1996, s. 339; i d e m, *Jagiellonowie...*, s. 201-204, 214-216, 297, 301.

⁶² H. Paszkiewicz, *Początki...*, s. 340.

przewodnie hasło w polityce „zbierania ziem ruskich”, kierowane wobec słabszych księstw, zmierzało stanowczo do likwidacji ich samodzielności.

Nie można zapomnieć przy tym o wkładzie, jaki wniosło w przewyciężenie rozbicia dzielnicowego zarówno polskie, jak i ruskie duchowieństwo. Za programem politycznym Henryka IV opowiadał się prawie cały episkopat, z arcybiskupem gnieźnieńskim Jakubem Świnką na czele. Również na Rusi polityka mająca na celu utrzymanie zwierzchniej roli i wielkiego księstwa włodzimierskiego była wspierana przez metropolitów (tym bardziej po przeniesieniu stolicy duchowieństwa ruskiego do Moskwy).

Co istotne, mimo poważnych trudności, tj. okupacji tatarskiej, na ziemiach ruskich – podobnie jak w Polsce – w swobodny sposób funkcjonowała struktura wzajemnych stosunków senior–wasal, stanowcze postanowienia zjednoczeniowe zaś i konsekwentna realizacja tych dążeń przez Piastów i Rurykowiczów przyniosły z czasem oczekiwany sukces.

Eligiusz Podolan

TENDENZEN ZUR LIQUIDATION DER ZERSPLITTERUNG
IN MITTELOST- UND IN OSTEUEUROPA IM 13.-14. JH.
AM BEISPIEL DES FÜRSTENTUMS WLADIMIR-SUSDAL

Z u s a m m e n f a s s u n g

Feudalistische Beziehungen, die auf dem Gebiet der Staaten Mittelost- und Osteuropas um die Wende vom 13. zum 14. Jh. herrschten, erreichten so breites Entwicklungsstadium nicht, wie das der Fall im Westen war. Sie verbreiteten sich natürlich auf dem Gebiet Polens und Rutheniens, aber in beschränktem Ausmass und sie sind vor allem als Ganzheit nicht rezipiert.

Die Zersplitterung des staatlichen Territoriums in Polen in separate Landesteile und in Ruthenien in souveräne Fürstentümer war mit der Politik der herrschenden Dynastien verbunden. Diese Bestrebungen bezweckten die politische Vereinigung des Landes unter der Führung der schlesischen Fürsten sowie auch der Wladimir-Susdal-Fürsten; sie unterschieden sich grundsätzlich von den Initiativen nicht, die von den anderen europäischen Herrschern ergriffen wurden.

Was noch wesentlich ist – trotz der erheblichen Schwierigkeiten, d.h. trotz der Tatarenokkupation funktionierte auf ruthenischem Boden – ähnlich wie in Polen – auf eine ungezwungene Weise die Struktur der gegenseitigen Beziehungen Senior – Vasall und der entschiedene Vereinigungsentschluss und konsequente Verwirklichung dieser Bestrebungen durch Piasten- und Rurikiden-Dynastie brachten mit der Zeit den erwarteten Erfolg.